

seljaštvo u posleratnom razdoblju našega društva

dr vladimir milčić

sociologija sela 58 11 članci

uvod

—→ Imajući u vidu istorijski stepen razvoja društva u nas, smatramo da su *tri* grupe revolucionarnih mera (političko-ekonomske prirode) u okviru ranog razdoblja socijalizma bile značajne i za individualno seljaštvo: a) sekvestiranje imovine, oduzimanje ratne dobiti, eksproprijacija, konfiskacija i slični niz državnih mera, b) prva i druga agrarna reforma, i c) prva i druga nacionalizacija privrede.

Delovanje *prve* grupe mera otpočelo je još u toku NOB-a. Na oslobođenoj teritoriji NOO su vršili konfiskaciju i eksproprijaciju zemlje i dobara saradnika okupatora, kao i napuštene zemlje. Sociološki je značaj ovih mera u tome da su time (a ne nacionalizacijom) stvoreni prvi temelji državne svojine, koja je činila oko 80,0% ranije svojine buržoaskih klasa.¹⁾ *Druga* grupa mera se odnosila na menjanje vlasničkih odnosa nad zemljom. Njihova je važnost s jedne strane bila izuzetna zbog toga što je poljoprivredna proizvodnja predstavljala dominantan vid proizvodnje, a s druge strane što je u zemljišnom posedu došlo do koncentracije svojine na zemlji. Naime, tanak sloj veleposednika, koji je činio neznatan deo stanovništva (tek 2,1%) i čiji su posedi u strukturi poseda bili manjeg broja (2,9%), imao je u svojim rukama skoro 1/4 sve zemlje (22,7%) i prihod 2 puta veći od najbrojnije grupe seljaštva (onih od 5 do 20 ha), čije je učešće u stanovništvu bilo oko 40%.

Prvom agrarnom reformom od 1945. godine izvršene su *dve* promene svojinskih odnosa. *Prvo*, zahvaćena je zemlja od oko 162.171 poseda, i to po sledećoj strukturi: velikih poseda 2.653 (1,6%), posedi banaka i akcionerskih društava 837 (0,5%), posedi crkava, manastira 2.625 (1,6%), posedi nestalih vlasnika 4.831 (3,0%), nezemljoradnički posedi 14.131 (8,7%), posedi pripadnika nemačke narodnosti 96.874 (59,7%), te posedi stranih državljana 1.631 (1,0%); po presudi sudova preuzeto je još 10.149 poseda (6,4%), a preko zemljišnog maksimuma novih 8.636 poseda (5,3%).

1) Dušan Bilandžić: *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973*, Beograd, Komunist. 1973.

Ovom reformom su krupna poljoprivredna zemljišta u privatnoj svojini pretvorena u državna dobra. Uvedeno je ograničenje zemljišnog maksimuma, zatim zabrana svakog prometa zemljom te stroga kontrola zemljišne svojine. Zemljišni maksimum je ograničen na 25—35 ha obradive površine, u zavisnosti o naseljenosti, bonitetu, kategoriji zemljišta itd., odnosno na 45 ha za seljaštvo, a 3 ha za ostale.

Drugo, od oduzete zemlje je po raznim osnovama formiran zemljišni fond, a njegova raspodela jasno ukazuje na diferencijaciju u okviru seljaštva. U 51,0% slučajeva zemlju su dobili seljaci koji su je već imali, kao i oni koji su dotada bili bez nje; nadalje, 24,3% površina raspodeljeno je na šume; u 18,3% slučajeva zemlju su dobila državna dobra; ostatak površina je raspoređen na opšte zemljoradničke zadruge — 2,6%, državna preduzeća — 2,5%, i ustanove — 1,3%. Dakle, više od polovine raspoložive zemlje dobili su individualni seljaci, od čega je 56,8% onih koji su dobili zemlju već uglavnom imalo zemlju (najčešće veličine do 2 ha). Bezemljaši su dobili zemlju u 1/5 slučajeva (22,3%), a kolonisti u 20,9% (od čega 13,6% »savezni« a 7,3% »unutrašnji — republički kolonisti«).²⁾

Najveći deo zemlje dat je onima koji su već imali zemlju, što znači da su oni bili u stanju da je obrađuju i tehnički usavršavaju. No u *socijalnom smislu* važnije je bilo da su zemlju dobile uglavnom siromašne mase, što se vidi iz promena u *posedovnoj strukturi* seljaštva. Do pred rat posed do 2 ha imalo je 34,3% gazdinstava, dok je posle rata takvih gazdinstava bilo 37,2%. Značajan je i porast kategorije s 2—5 ha: od 33,6% on se povećao na 34,7% takvih gazdinstava. Opadanje rasta zabeleženo je u grupi gazdinstava veličine 5—10 ha i onih sa posedom preko 10 ha.³⁾

Druga agrarna reforma je sprovedena 1953. godine. Njome je ograničen zemljišni maksimum na 10 ha, a oduzeto je ili otkupljeno oko 66.459 zemlje, i raspoređeno pre svega društvenim dobrima.

Bitna je i *treća* grupa mera koja se odnosila na nacionalizaciju privrednih preduzeća. *Prva nacionalizacija* je izvršena 6. novembra 1946. godine. Njom su u državnu svojinu prešle 42 privredne grane, čime je u celini likvidiran privatni sektor u industriji saveznog i republičkog značaja, i to u bankarstvu, saobraćaju i veletrgovini, dok u lokalnoj industriji ostaje oko 70% privatnog sektora.⁴⁾

Drugim zakonom o nacionalizaciji dovršen je ceo proces prelaska industrije u državne ruke. Zakonom od 28. aprila 1948. godine nacionalizovana je sva lokalna i sitna industrija i privreda, pa su u državno vlasništvo prešla sva preduzeća privrednih grana koje su bile od interesa za celu zemlju.

Koncentrisanje svojine u državne ruke (naročito industrijskih preduzeća) otvorilo je prostor delovanju industrijalizacije. U nas je socijalizam otpočeo na tlu *nedovršene* kapitalističke industrijalizacije, nerazvijenih proizvodnih snaga; dakle oskudan u svim životnim potencijalima. Industrijalizacija je u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga imala zadatak da menja i *transformiše ostatke starih odnosa*. Zbog istorijskog stepena razvoja našega društva, najbrojniju masu činilo je seljaštvo, pa je industrijalizacija imala opšti »civilizatorski cilj« — pretvaranje individualnog seljaštva u radništvo.

Odnos prema individualnom seljaštvu bio je od izvanrednog značaja kroz ceo etatistički period, i to ne samo radi društveno-političkih već još više društveno-ekonomskih razloga, jer je poljoprivredna proizvodnja bila u mnogo čemu *dominantan tip* proizvodnje. Tempo razvoja same industrijalizacije ozbiljno je zavisio o tome u kojoj meri poljoprivredna proizvodnja u svakom obliku može da posluži kao njena osnova, što je bilo vezano za *prirodu* individualnog seljaštva, odnosno individualne svojine nad zemljom.

Postojale su *dve* grupe činilaca koje su determinisale daljnje održavanje privatne svojine na zemlji. U *prvu* grupu spadaju *društveno-ekonomski činiooci*. Naime zatečeni stepen poljoprivredne proizvodnje objektivno je određivao, kako u kvantitativnom tako u kvalitativnom pogledu, način menjanja svojinskih odnosa. Posle rata je oko 75% ljudi ovisilo o poljoprivredi koja je sa 50% učestvovala u nacionalnom produktu. Tome valja dodati usitnjenost seoskog poseda (u 1941. godini bilo je do 2 ha oko 47,0% svih poseda), tehnološku nerazvijenost sredstava rada, naturalni karakter proizvodnje, te kulturnu i opštu zaostalost (nepismenost, religioznost) itd.⁵⁾ Koncept socijalističke industrijalizacije se u tom smislu zasnivao na delovanju izvanredno snažnih administrativnih mera, koje su višestruko ograničavale privatni posed i uticale na stvaranje državne svojine.⁶⁾

U *drugu* grupu spadaju *društveno-politički činiooci*, koji su takođe od značaja za razumevanje regulisanja privatnosvojinskih odnosa vlasništva nad zemljom. Seljaštvo je svojim najvećim delom učestvovalo u ratu na strani revolucije te se, kako ističe S. Šuvar, opredijelilo za socijalizam.⁷⁾ Seljaštvo je znači bilo *sastavni* deo revolucije, čak njegov najmasovniji deo. Stoga likvidiranje njegovog u osnovi sitnog poseda nije moglo a da ne izazove značajne socijalne potrebe, a što mlada revolucija nije mogla da podnese.

Obe grupe činilaca su uslovile da se ne ukine, već ozbiljno ograniči privatno vlasništvo na zemlji. Posle ukidanja seoske buržoazije cilj je bio da se nizom mera *zaštiti* sitni seljak. Na primer 1945. i 1946. godine bio je uveden otkup poljoprivrednih proizvoda (koji je u 1947. godini postao trajna mera); njime su bile formirane takve cene koje su bile dva puta manje od maloprodajnih, što je pogađalo uglavnom bogate seljake. Ili drugi primer: progresivan porez je štitio siromašnog seljaka, tako da je seljak s dohotkom od 16.000 dinara plaćao svega 435 dinara poreza, a onaj s dohotkom većim od 50.000 dinara plaćao je čak 18.000 dinara poreza, itd.

2) Jugoslavija 1945—1964, Beograd, SZS, 1965.

3) Isto.

4) Edvard Kardelj: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Beograd, Kultura, 1954.

5) Petar Marković: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka*, Beograd, Zadruga knjiga, 1963.

6) J. Blaževski — P. Milanović: *30 godina jugoslovenske poljoprivrede*, Beograd, Interpres, 1973.

7) Stipe Šuvar: *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*, Zagreb, Školska knjiga, 1970.

No osim zaštite sitnog, siromašnog seljaštva, administrativne mere su imale i važniji cilj: stvarale su *akumulacionu osnovu* za industrijalizaciju zemlje. Određivanjem visokih cena industrijskim a niskih cena poljoprivrednim proizvodima prelivao se dohodak iz poljoprivrede u industriju i ostale grane socijalističkog sektora. Ovim se merama otvarao proces odvajanja seljaštva od zemlje i njegovog *prelaska* u nepoljoprivredne delatnosti.

socijalizacija individualnog seljaštva

Pored stvaranja akumulacione osnove industrijalizacije, socijalistički je sistem kroz *podruštvičavanje poljoprivrede*, ili socijalizaciju individualnog seljaštva, vršio »pripremu« za razvoj industrijalizacije.

Socijalizacija sela je podrazumevala, *prvo*, razvoj društvenog (državnog) sektora poljoprivrede, i *drugo*, socijalističko zadrugarstvo kao način pretakanja individualnog seljaka u društvenog proizvođača na selu.⁸⁾ Socijalističko zadrugarstvo je shvaćeno kao metod, sredstvo, forma razvoja individualnog seljaštva i poljoprivrede do onoga stepena kada ono — sa razvojem industrijalizacije — postaje njen bitan deo. Međutim, u početku se ovo odvijalo »prirodnim tokom« (uz državnu intervenciju). No posle napada Informbiroa na našu zemlju usledila je pojava *nasilne* kolektivizacije sela, odnosno socijalističko zadrugarstvo je dobilo izrazito administrativan karakter.

U to je vreme poljoprivreda u celini bila na niskom tehničkom nivou. Pored usitnjenosti parcela, individualno seljaštvo nije raspolagalo nikakvom tehničkom bazom — 90,0% činila ju je vučna snaga, a svega 5,0% mehanička vučna snaga; tada je samo 16,0% traktora bilo u privatnom vlasništvu, a na blizu 10.000 ha zemlje dolazio je jedan traktor. Društvena gazdinstva su nešto bolje stajala, ali ni ona nisu bila na višem nivou — u 84,0% slučajeva pogonsku snagu činila je vučna snaga na 425 ha dolazio je jedan traktor, a proizvodnja se obavljala dobrim delom i plugovima kojih je bilo 1.179.000. Niska tehnološka uslovljenost proizvodnje manifestovala se i nadalje, o čemu svedoči i to da se i pored porasta proizvodnje veštačkih đubriva — ona primenjuju u svega dva puta većoj meri od predratne: godine 1939. upotrebljeno je 46.673 kg veštačkih đubriva (među najnižim količinama u Evropi), a 1948. godine — 102.087 kg.

Do 1949. godine zadruge su se »prirodno« razvijale, što se može videti iz sledećih podataka: opštih zemljoradničkih zadruga 1945. godine bilo je 4.825, godine 1946. bilo ih je 8.011, 1947. godine 6.632, a 1948. godine 8.662. Seljačkih radnih zadruga — kao glavnog oblika proizvođačkog zadrugarstva — 1945. godine bilo je 14, 1946. 280, 1947. godine 638, a 1948. godine bilo ih je 1.212. Te su zadruge 1945. godine imale svega 0,1% zemlje, a do 1949. godine individualno seljaštvo je imalo oko 99,0% zemlje. Od 1949. godine broj seljačkih radnih zadruga naglo se povećao — od 1.217 u 1948. godini na 6.238 u 1949. godini, te 6.913 u 1950. godini (što im je i najveći broj). Zbog unošenja zemlje u zadruge učešće poljoprivrednih površina poraslo je od 24,1% u 1949. godini na

33,6% u 1950. godini te na 35,9% u 1951. godini, odnosno u obradivim površinama od 14,1% svih površina u 1949. na 23,8% u 1950. i 24,5% u 1951. godini.⁹⁾

Međutim, posledice ove nasilne kolektivizacije su više nego *negativne*, i to kako u ekonomskom tako i u socijalnom pogledu. S. Šuvar ističe da pošto proizvodne snage u poljoprivredi nisu bile razvijene, to je i u zadrugama radna snaga proizvodila zaostalim sredstvima (kao što je bilo i na seljačkom posedu), pa zadruge nisu mogle postići bolje ekonomske rezultate.¹⁰⁾ Uz to u zadrugama nije bio poštivan neposredni interes proizvođača, dotadašnjih sitnih vlasnika.

No najvažnija posledica ovoga procesa jeste *usitnjavanje* seoskog poseda, kao odgovor seljaštva na nasilni metod s jedne strane, a s druge strane, *smanjivanje* proizvodnje (mada su se u poljoprivredi stekle i druge nepovoljne okolnosti koje su imale uticaja na smanjivanje proizvodnje — npr. ekonomska blokada zemlje, sušne godine, itd.). To i jeste razlog da je u 1949. godini bilo najviše individualnih gazdinstava — 2.605.205, a već 1954. godine (kada je prestala kampanja) bilo ih je 2.550.707.

Godine 1953. doneta je uredba o *reorganizaciji SRZ*, po kojoj je zemlja u ovim zadrugama podeljena društvenim gazdinstvima. S napuštanjem etatičkog sistema počelo je i raspuštanje SRZ, tako da je njihov broj počeo naglo da opada: u 1951. godini bilo ih je manje nego u 1950. godini — 4.225, 1953. godine — 1.165, 1954. godine — 896, a 1964. godine — svega 16 (otprilike kao na početku socijalističke izgradnje društva). Rasformiranje SRZ značilo je smanjivanje učešća državnog sektora u posedovnoj strukturi, i to od 35,9% u 1951. godini na 21,5% u 1954. godini, odnosno u obradivim površinama od 24,5% u 1951. godini na 9,3% u 1954. godini.

promene u individualnom seljaštvu

Industrijalizacija je vršila neposredan uticaj na seljaštvo, i to kroz njegov prelazak u industriju i ostale grane državnog sektora privrede. Pri tom valja istaći da je industrijalizacija pre svega pokrenula siromašne seljake te one sa sitnim posedom. Računa se da se u periodu 1945—1952. godine oko 1.500.000 individualnih seljaka zaposlilo u industriji i u socijalističkom sektoru.

Druga važna posledica delovanja industrijalizacije jeste nastajanje kategorije *seljaka-industrijskih radnika*. Od 10.606.000 individualnih seljaka iz 1949. godine, oko 670.000 (6,3%) činili su oni koji su bili »između« socijalističkog i individualnog sektora; godine 1955. od ukupno 10.316.000 individualnih poljoprivrednika tak-

8. Edvard Kardelj, *nav. delo*.

9) *Materijalni i društveni razvoj Jugoslavije 1947—1972*, Beograd, SZS, 1973; *Jugoslavija 1945—1964*, Beograd, SZS, 1965.

10) Stipe Šuvar, *nav. delo*.

vih je bilo 880.000 (8,5%).¹¹⁾ Dakle, broj »polutana« je rastao. Uzrok tome je bio što sâm socijalistički državni sektor nije mogao da pruži trajan izvor prihoda, a niti veći standard od onoga koji se dobijae zadržavanjem zemlje. Ovome valja dodati psihološke činioce — vrednost zemlje u očima seljaka, opštu sigurnost koju zemlja nudi, itd.

Delovanje industrijalizacije i pretvaranje seljaštva u radništvo u ovom periodu utisnulo je snažan pečat radništvu. Industrijalizacija dakle stvara radništvo od one »ljudske građe« koja joj objektivno stoji na raspolaganju — tj. od individualnih seljaka.¹²⁾ Tako S. Bosnić zaključuje da svaki četvrti seljak postaje industrijski ili zanatski radnik.¹³⁾ Na preoblikovanje tih seljaka industrijalizacija utiče takvim »usijanjem« koje nadoknađuje ono što toj građi nedostaje: njihove navike, običaje i svest menja u skladu s organizovanošću i principima industrijskog rada.

Međutim u suštini ne može sve da bude izmenjeno; dapače, navedena »ljudska građa« dugo zadržava svoje ranije karakteristike. Ovim se na primer objašnjava i ogroman postotak neobrazovanog radništva. Ako se pogledaju raspoloživi podaci o školskoj spremi, proizlazi da je na kraju statističkog perioda 1952. godine bilo 65,4% industrijskih i zanatskih radnika sa osnovnom školom ili čak bez nje; s istom školskom spremom rudara je bilo 93,7%, saobraćajnih radnika 78,5%, trgovinskih radnika 91,6% itd. Prema drugom pokazatelju — kvalifikaciji, od svih zaposlenih radnika u industriji i rudarstvu polukvalifikovanih je 1955. godine bilo 29,0%, odnosno nekvalifikovanih je bilo 26,2%, ili 55,2% nema niti najneophodniju kvalifikaciju za obavljanje svoga posla.¹⁴⁾

stvaranje samoupravnog socijalizma i individualno seljaštvo

S promenom globalne organizacije društva i načina proizvodnje unekoliko je promenjen i odnos prema individualnom seljaštvu. Industrijalizacija je u okviru samoupravljanja imala zadatak da trajno proširuje društveni sektor te da »prevodi« u socijalistički sektor sve one koji su bili u privatnom sektoru. No za razliku od etatističke industrijalizacije, ona je u ovoj fazi sve više trebala da bude nenasilna, i to ne u smislu odstupanja od pravca već i po tome što bi se to »pretapanje« vršilo saobrazno narastanju proizvodnih snaga i socijalističkih tendencija koje nosi ovaj razvoj.

U celokupnom periodu 1950—1960. g. individualno je seljaštvo bilo daleko najbrojnija društvena grupa, a poljoprivredna proizvodnja je angažovala najviše stanovništva — 60% u 1953, a 50,0% u 1961. godini. Industrijalizacija je i dalje uključivala niz značajnih mera neekonomske prinude (investiciona politika, porez, niske cene poljoprivrednih proizvoda itd.), ali su polako na značaju dobijali i ekonomski stimulansi koji su trebali da izvrše transformaciju seljaštva saobrazno proizvodnim snagama u društvenom sektoru.

U tom smislu postojalo je nekoliko tačaka razvoja poljoprivrede.

Prvo, u okviru socijalizacije sela najznačajniji je bio razvoj društvenog sektora poljoprivrede, kao osnove za područstvljavanje individualnog seljaštva.

Drugo, socijalizacija individualnog seljaštva temeljila se na razvoju socijalističkog zadrugarstva. No dok je u etatičkom periodu metod i oblik ulaska seljaka u seljačke radne zadruge bio nasilan, u fazi nastajanja samoupravljanja opšte zemljoradničke zadruge su postale osnova razvoja kooperacije i uopšte individualnom seljaštvu.¹⁵⁾ Međutim u ovoj fazi nije bila orijentacija na jačanje individualnog seljaštva, pošto je akcent bio stavljen na razvoj društvene poljoprivrede, naročito u tehničkom i tehnološkom pogledu.

Treće, u ovom je periodu došlo do snažnijeg delovanja tržišnih zakonitosti, što je unosilo diferencijaciju u individualno seljaštvo. Naime, etatičkom industrijalizacijom individualno je seljaštvo bilo svedeno u naturalne okvire, dok se u okviru ranog razdoblja samoupravljanja ono počinje razlikovati u socijalno-ekonomskom pogledu.

Četvrto, razvoj društvenog sektora privrede — širenje podele rada, razvoja zapošljavanja itd., i dalje je privlačio radnu snagu, tako da se sve brže vršila transformacija sela.

razvoj društvenog
i individualnog sektora
poljoprivrede

Indeks poljoprivredne proizvodnje pokazuje da je do 1957. godine brže rasla poljoprivredna proizvodnja u individualnom nego u društvenom sektoru (indeks 150 prema 148), ali da je dalje ona opadala (na 144), dok je u društvenom sektoru rasla (na 315). Na kraju perioda ranog samoupravljanja indeks individualnog sektora iznosi 164, a društvenog 420 (u 1964. godini).

Iz izloženoga proizlazi da je za oko 3 puta više porasla proizvodnja u društvenom sektoru poljoprivrede toga perioda. *Četiri su činioca uslovlili* taj brži razvoj društvenog sektora poljoprivrede: *prvo*, porast investicionih ulaganja koja su od 12,0% u 1952. godini narasla na 16,0% od ukupnih investicija uloženi u privredu; *drugo*, rast mehanizacijske (tehničke) opremljenosti. U celini uzevši ova je opremljenost pedesetih godina bila niska: na primer 95,0% od vučne snage (tj. energije u poljoprivredi) činila je stočna a svega 5,0% mehanička vučna snaga. U 1964. godini taj se odnos unekoliko promenio, jer je 65,0% činila stočna, a 35% mehanička vučna snaga. Međutim nešto bolji odnos imala su društvena gazdinstva, u kojih je 1951. godine bilo 84,0% mehaničke vučne snage, a 1962. godine čak 91,0%. *Treće*, veličina društvenih gazdinstava

11) Materijalni i društveni razvoj Jugoslavije 1947—1972, nav. delo; Jugoslavija 1945—1964, nav. delo.

12) Milosav Jančićević: »Osvrt na strukturalne promene jugoslovenskog društva«, *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd, JUS, 1966.

13) Slobodan Bosnić: »Profesionalna struktura i pokretljivost«, u knjizi *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*, Beograd, IDN, 1963.

14) *Statistički godišnjak 1953*, Beograd, SZS; *Statistički godišnjak 1956*, Beograd, SZS.

15) *Program SKJ*, Beograd, Kultura, 1968.

je postala skoro odlučujući činilac tehničke i tehnološke prednosti. Na primer prosečna veličina zemljišta u individualnom sektoru u 1952. godini iznosila je 4,0 ha, da bi se do 1962. godine neznatno uvećala — na 4,2 ha po gazdinstvu. Međutim u društvenom je sektoru pedesetih godina prosečna veličina jednoga dobra iznosila 248 ha, a šezdesetih godina se uvećala na 449 ha. Stoga ne čudi što je u 1951. godini na jedan uslovni traktor u privatnom sektoru dolazilo čak 9.558 ha, a u društvenome samo 425 ha; u 1964. godini taj je odnos još povoljniji za društveni sektor: na 1 uslovni traktor dolazilo je svega 21 ha, a u privatnome čak 1.091 ha.

Četvrti se činilac odnosi na primenu tehnoloških dostignuća, pre svega hemizacije. Učešće društvenog sektora (što je u obradivim oranicama činilo 10—15% od ukupno svih oranica a 10% od svih poljoprivrednih površina) u korišćenju hemijskih sredstava 1957. godine iznosilo je 56,0% (u individualnog je to učešće bilo 44%), da bi se do 1964. godine uvećalo čak na 60,0%.

Naravno, da se sve ovo moralo odraziti i u proizvodnji društvenog sektora. Iako po obimu zaista »liliputanac«, društveni je sektor poljoprivrede — od svega 15% učešća u poljoprivrednoj robnoj proizvodnji neposredno posle rata — beležio stalni porast, tako da je 1957. godine ovo učešće iznosilo 30,0%, a 1964. godine čak 41,0% celokupne proizvodnje. (Valja istaći da je neposredno posle rata svega 300.000 ljudi radilo u društvenom sektoru poljoprivrede, 1952. g. ih radi već 129.000, a 1962. g. 281.000, prema četiri do pet miliona individualnih aktivnih seljaka, tako da je odnos društvenih gazdinstava prema individualnim bio 1 : 99.)

Sve do 1957. godine učešće individualnog sektora u *tržnim viškovima* veće je od društvenog sektora. Međutim te je godine učešće društvenog sektora iznosilo za pšenicu 1/2, kukuruz 2/5 itd. Mada je u celokupnom periodu individualni sektor ne samo brojniji već i više proizvodi, šezdesetih godina društveni sektor postaje glavni tržišni snabdevač žitaricama (što i seljaštvo koristi za svoje potrebe).

U celini uzevši, razvoj poljoprivrede je u periodu 1950—1960. godine izvanredno brz, s naročito brzim razvojem društvenog sektora poljoprivrede.

razvoj socijalističkog zadrugarstva i individualno seljaštvo

Razvoj *socijalističkog zadrugarstva* u ovome periodu pokazuje da opadaju nasilno formirane seljačke radne zadruge, a da beleže porast opšte zemljoradničke zadruge. Pre svega u tim zadrugama raste broj zaposlenog osoblja — od 60.466 lica u 1953. godini na 80.232 u 1957. godini te na 116.291 u 1962. godini, a rastu i ukupne i poljoprivredne površine — od 131.716 ha ukupnih površina u 1953. godini do 961.708 ha u 1964. godini, odnosno od 115.999 ha obradivih površina u 1953. godini na 895.669 ha u 1964. godini.

S opštim razvojem zadrugarstva (naročito posle 1957. godine) uvećava se jedan poseban deo seljaštva koji postaje partner socijalističkom sektoru kroz kooperaciju — to su tzv. *seljaci* — *kooper-*

ranti. U 1958. godini bilo je 208.000 a u 1962. godini 730.000 seljaka-kooperanata (7,8% svega seljaštva), da bi ih u 1964. godini bilo 925.000 (15,0% svega seljaštva). Te je godine svaki peti seljak bio kooperant. Pri tom se (mada ne postoje detaljniji podaci o kooperantima) sa ekonomskog stanovišta pokazuje da su svi prinosi proizvodnje kooperanata nešto manji nego u društvenih gazdinstava, ali daleko veći od prinosa nekooperanata. Sa sociološkog je stanovišta neosporno da su oni nosioci ne samo tehničkih već i socijalnih inovacija u selu.

socijalno-ekonomsko
diferenciranje individualnog
seljaštva
i razvoj robne proizvodnje

U ranom razdoblju samoupravnog socijalizma industrijalizacija proširuje i produbljuje *socijalno-ekonomsku* diferencijaciju, i to kroz delovanje robnonovčanih odnosa. Naime, delovanje robnonovčanih dnosa se odražavalo u više pravaca, a pri tom je izazivalo i razne promene, od kojih ćemo pomenuti samo neke.

Prva se promena zapaža u strukturi *vrednosnih* pokazatelja individualnih gazdinstava. Dok je neto-prihod individualnih gazdinstava pedesetih godina činio 70% u naturalnom i 30% u novčanom obliku, godine 1957. već se menja u 49,0% u naturalnom i 51,0% u novčanom obliku. Šezdesetih godina on je iznosio čak 61,0% u novcu a svega 39,0% u naturalnom obliku.¹⁶⁾

Druga je promena u strukturi *veliĉine* individualnih gazdinstava.¹⁷⁾

U periodu 1949—1955. godine smanjuje se broj najmanjih gazdinstava (i površina koje im pripadaju), a 1955—1960. godine opada i broj onih s posedom 2—5 ha. Time se (u našim prilikama) vrši uvećavanje srednjih i krupnih gazdinstava (mada najbrojnija ostaju gazdinstva 2—5 ha zemlje). Ovo je »okrupnjavanje« uslovljeno delovanjem robnonovčanih i drugih činilaca (prodaja zemlje i prelazak u gradove, napuštanje poljoprivrede i prelazak u druge privredne delatnosti, itd.).

Treća promena je povezana s prethodnom i sastoji se u tome što je opadanje najmanjih poseda praćeno smanjivanjem broja seljaka s malim posedom. Između dva popisa konstatovana je razlika od preko 900.000 lica u onih seljaka koji imaju posede od 1 ha.¹⁸⁾ Sa svim je normalno pretpostaviti da mala gazdinstva (za razliku od većih) ne mogu biti robni proizvođaĉi, jer proizvode samo za svoje potrebe, te da u njih dolazi i do smanjivanja ljudi.

Ĉetvrta promena ogleda se u tome što seljak koji ima manji posed i niži prihod *napušta* svoj zemljišni posed. Gazdinstva koja manje zarađuju, imaju izuzetno visok postotak aktivnog stanovništva i

16) *Materijalni i društveni razvoj Jugoslavije 1947—1972*, nav. delo.

17) Petar Marković, *nav. delo*.

18) Popisi stanovništva iz 1953. i 1961. godine.

značajno veći prirodni deo. Ona su usmerena na to da novčane prihode u većem iznosu stižu radom van gazdinstva. Sociološki posmatrano to znači da se odvija takvo osipanje seljaštva u kome ono na sitnom posedu, usled dejstva robnonovčanih odnosa, napušta poljoprivredu i odlazi u druge delatnosti.

Prodor robnonovčanih odnosa uslovljava delimičnu diferencijaciju seljaštva, od kojih jedan deo postaje *robni* proizvođač. Valja napomenuti da u ovom periodu, naročito pri samom njegovom kraju, mogućnost plasmana proizvoda, specijalizacija, kvalitet zemlje, blizina tržišta ili grada itd., postaju znatno važniji kriterij njihove diferencijacije od tradicionalnog kriterija — veličine zemljišta, što ukazuje na značaj dejstva robnonovčanih odnosa. Međutim, proces je tek započeo tako da je veći deo individualnog seljaštva u osnovi još uvek *naturalni* proizvođač. S druge strane, prodor robnonovčanih odnosa uslovljava odlazak seljaštva s *malih* gazdinstava, ili pospešuje već pokrenuti proces odlaženja iz poljoprivredne proizvodnje.

napuštanje poljoprivrede

Napuštanje poljoprivrede ima dve dimenzije.

Prvo, dinamika odlaska iz poljoprivrede i zapošljavanje van gazdinstva pokazuje da iz godine u godinu raste broj onih koji se zapošljavaju u socijalističkom sektoru privrede. U periodu 1949—1960. godine iz poljoprivrede je otišlo oko 2,162.000 lica, odnosno 1,314.000 osoba se zaposlilo van njega.¹⁹⁾

Drugo, uporedo se uvećava kategorija seljaka koji ne prelazi sasvim u socijalistički sektor, tj. *seljaka-industrijskih radnika*. U 1955. godini njih ima 880.000 (8,5% od ukupnog seljaštva), a u 1960. godini već ih je 1,306.000 (14,0%). U masi »polutana« znatan je deo seljaka sa sitnim posedom, koji sasvim ne napuštaju zemlju jer nisu »sigurni« u posao, odnosno nenaviknuti na industrijski rad »sami sebe štite« zadržavanjem svoga sitnog poseda. Deo prihoda ovih gazdinstava koji je poticao iz rada u preduzećima iznosio je 53,5% u 1957. godini, a 63,8% u 1961. godini.²⁰⁾

razvoj samoupravnog socijalizma i individualno seljaštvo

Za period od šezdesetih do sedamdesetih godina karakteristično je da industrijalizacija vrši uticaj na individualno seljaštvo u onom socijalnom okviru koji je uspostavljen samoupravnim načinom proizvodnje. To je razdoblje neprinudne socijalizacije seljaštva, socijalno-ekonomskog diferenciranja i pretvaranja seljaka u robne proizvođače koji su povezani s društvenim sektorom privrede.

razvoj društvenog sektora poljoprivrede

Briži rast *društvenog* nego *individualnog* sektora poljoprivrede i dalje ostaje obeležje razvoja poljoprivrede. Na primer dok je 1964. go-

dine indeks rasta poljoprivrede društvenog sektora iznosio 420 a individualnoga 164 (tj. bio je za oko 3,5 veći), dotle je u 1972. godini uvećanje društvenog sektora iznosilo 639 a individualnoga 167 — odnos je dakle bio 4 : 1.

Iako je rast društvenog sektora bio veći od individualnog, to ne znači da je i rast poljoprivredne proizvodnje bio veći od onoga u prethodnome periodu. Suprotno, prosečan rast poljoprivrede 1963—1972. godine u celini je manji nego u bilo kojem periodu posle rata, i iznosio je svega 1,7% (6,5% u društvenom i 0,6% u individualnom). Bila je to posledica restrikcije investicija koja je zahvatila poljoprivredu, tako da je udeo od 17,0% ukupnih privrednih investicija u 1962. godini opao na 15,0% u 1967. godini, odnosno na svega 6,0% u 1972. godini. Opšte karakteristike rasta društvenog sektora poljoprivrede jesu sledeće. *Prvo*, u ovom periodu rastu obradive površine od 1.110 hiljada ha u 1962. godini na 1.340 u 1967. godini, odnosno na 1.401 hiljada u 1972. godini. Dok je 1962. godine društveni sektor učestvovao sa 10,8% u obradivim površinama, godine 1972. njegovo učešće se penje na 14,9%.

Druga karakteristika je *okrupnjavanje poseda*: prosečna veličina poseda porasla je za tri puta: od 449 ha na 1.219 ha (istovremeno je porasla i njihova finansijska snaga takođe za tri puta, što se vidi po rastu osnovnih sredstava gazdinstava u društvenom sektoru — od 10.626 miliona dinara porasla su na 30.516 u periodu 1962—1972. godine).

Treća karakteristika društvenog sektora poljoprivrede jeste stvaranje *šire osnove za tehničko-tehnološko unapređenje* poljoprivrede. Na primer, društvena su gazdinstva počela sve više koristiti mineralna đubriva, tako da je korišćenje istih poraslo po 1 ha od 183 kg aktivne materije u 1964. godini na 205 kg u 1969. godini.

Četvrto, do 1967. godine poraslo je *učešće mehaničke snage* društvenog sektora na 79,0% celokupne snage u poljoprivredi i 62,0% svih traktora (na jedan je uslovni traktor u društvenom sektoru dolazilo 25 ha, a u individualnom sektoru 460 ha).

Peto, povećana je proizvodnja društvenog sektora. U proizvodnji pšenice učešće društvenih gazdinstava poraslo je od 26,9% u 1962. godini na 37,6% u 1972. godini; u kukuruzu je to učešće raslo od 14,3% na 17,0%; u šećernoj repi — od 59,4% na 72,8%; u sunco-kreta od 37,9% na 58,5%; u proizvodnji mesa od 20,0% na 25,2%, itd.

Šesto, veća proizvodnja značila je veću sposobnost društvenih gazdinstava da budu *tržišni proizvođači*. Dok su na primer u proizvodnji pšenice za otkup društvena gazdinstva učestvovala sa 40,9% u 1964. godini, u 1972. godini njihovo se učešće penje na 45,2%, a u tržišnom višku od 44,1% na 55,64, itd.

Sedmo, *učešće društvenog sektora poljoprivrede u društvenom proizvodu poljoprivrede* povećalo se od 16,3% u 1962. godini na

19) Popisi stanovništva iz 1953. i 1961. godine.

20) *Materijalni i društveni razvoj Jugoslavije 1947—1972.* nav. delo.

21,4⁰% u 1967. godini, te 24,0⁰% u 1971. godini (iako znatno manji od individualnog sektora, danas društveni sektor učestvuje sa 1/4 proizvoda).

Osmo, kao posledica naglašenog intenzivnog razvoja, u društvenom je sektoru poljoprivrede došlo do *pada zaposlenosti*: dok su 1964. godine društvena gazdinstva zapošljavala 281.000 a 1967. godine 256.000 osoba, dotle su u 1972. godini zapošljavala svega 205.000 lica.

razvoj individualnog sektora poljoprivrede

Razvoj individualnog sektora poljoprivrede ima dve karakteristike: jednu, po kojoj je on i dalje u mnogo čemu dominantan u ukupnoj poljoprivredi, i drugu, koja pokazuje znake njegovog opadanja. Na primer, iako se u obradivim površinama smanjilo učešće individualnog sektora od 89,0⁰% u 1962. godini na 85,0⁰% u 1972. godini, ipak i dalje dominira individualni posed. Nadalje, sedamdesetih je godina individualni sektor učestvovao u društvenom proizvodu poljoprivrede sa 76,0⁰%, a u robnoj proizvodnji sa 55,0⁰%.

Materijalno učešće individualnog sektora poljoprivrede u društvenom proizvodu već se pedesetih godina svelo na 1/4 (26,5⁰%), šezdesetih na 1/5 (20,4⁰%), a 1971. godine na nešto više od 1/10 (13,1⁰%). U ovom periodu dolazi do takvog smanjivanja individualnog seljaštva da se ono od 50,0⁰% učešća u strukturi društva smanjuje na 38,0⁰%. Naglo smanjivanje *ljudske osnove* je najvažnija sociološka posledica delovanja industrijalizacije, iz čega proističe niz značajnih karakteristika na koje ćemo kasnije ukazati.

Odliv radne snage iz sela uslovio je uvođenje savremenih *sredstava rada* u individualni sektor, što su ranije onemogućavali zakonski propisi. Dok je do privredne reforme (1964. godine) od ukupne mehaničke vučne snage 88⁰% otpadalo na društveni sektor a svega 10⁰% na privatni, u 1972. godini se situacija radikalno menja: 58,0⁰% ukupne mehaničke snage je u rukama individualnih seljaka. Ili, dok je 1964. godine 80,0⁰% svih traktora imao društveni sektor, u 1972. on poseduje svega 21,0⁰% a individualno seljaštvo 79,0⁰% traktora. Međutim, kako ukazuje V. Puljiz, to je postavilo pitanje odnosa »traktora i seoske međe«, odnosno ako je rast mehanizacije u prvom trenutku i bio zamena za nedostatak radne snage koja je odlazila sa sela, on je kasnije postao uzrokom pretvaranja malih u krupna gazdinstva, odnosno postao je činilac socijalno-ekonomske diferencijacije.²¹⁾

Ovakve promene izazvane industrijalizacijom stavljaju u relativno nov odnos društveni i individualni sektor, te naročito utiču na razvoj socijalističkog zadrugarstva.

razvoj socijalističkog zadrugarstva i individualno seljaštvo

Razvoj socijalističkog zadrugarstva i dalje se odvija u dva osnovna oblika: kroz saradnju poljoprivrednih zadruga sa individualnim seljaštvom, i kroz kooperaciju.

Poljoprivredne su *zadruge* brojčano znatno opale, tako da ih je 1972. godine bilo svega 906. Razvoj društvenog sektora poljoprivrede je išao u pravcu razvoja krupnih poljoprivrednih kombinata, dobara i farmi, te su se stoga zadruge zadržale u manjem obimu. U ovom se periodu one držale svega 23,0% poljoprivrednih površina, a saradnju sa individualnim sektorom vršile su u svega 14,0% slučajeva, odnosno u 86,0% slučajeva kooperaciju sa individualnim seljaštvom obavljala su krupna društvena gazdinstva. To je *prva* kvalitativna promena u razvoju zadrugarstva. Dakle, industrijalizacija je oformila krupna poljoprivredna dobra i potisnula zadruge kao osnovni oblik saradnje društvenog i individualnog sektora.

Druga promena je izražena u opadanju broja kooperanata a takođe i obima kooperacije. Dok je u 1964. godini u zemljoradnji bilo čak 925.000 kooperanata, u 1967. godini je zabeležen njihov pad na 872.000, a naročito se značajno osetio u 1972. godini — kada je broj kooperanata iznosio 588.000, dakle skoro za upola manje. Slično se uočava i u stočarstvu: u 1964. je bilo 444.000 kooperanata, a 1972. godine samo 287.000.

Tri su opšte grupe uzroka opadanju kooperanata: *prvo*, radne snage je sve manje, tako da se vrši prodavanje zemlje, deoba itd., što sve smanjuje mogućnost njene obrade; *drugo* (a u vezi sa prethodnim), sve veća je orijentacija individualnog seljaštva na one izvore prihoda koji ne potiču sa zemlje, već i iz drugih delatnosti, a što znači veći odliv iz sela; *treće*, kooperanti su u prvo vreme bili imućniji seljaci koji, kada je delovanje ekonomskih zakonitosti izraženije, prestaju da budu kooperanti i postaju samostalni robni proizvođači. U istraživanju procesa kooperacije A. Raič utvrđuje da se krupni vlasnici danas »klone« kooperacije, pa u kooperaciji ostaje samo onaj seljak koji nema ni većeg kapitala ni zemlje. Po Raiču bi raspad kooperativnog sistema značio »proleterizaciju« više od polovine seljačkih poseda.²²⁾

socijalno-ekonomsko diferenciranje individualnog seljaštva

Socijalno-ekonomsko diferenciranje seljaštva u ovom periodu doživelo je znatno veći intenzitet, što je i normalno jer je individualni seljak (naročito posle privredne reforme) stavljen pred izbor: ili robni, ili prirodni proizvođač. Ta dilema se sada javila u izoštrenijem obliku nego ranije a rešavana je na taj način što je sve veći deo seljaštva postajao robnim proizvođačem.

21) Isto.

22) Vlado Puliz: »Ljudski faktor i struktura poljoprivrede«, *Gledišta*, Beograd, XIII/1972, br. 11.

Kao i u ranijem periodu, ovo je diferenciranje imalo nekoliko dimenzija. Prva promena se uočava u strukturi *neto-prihoda* seoskih domaćinstava. U 1962. godini udeo novčanih prihoda je iznosio 61,0%, da bi pred reformu opao na 59,0%, a povećao se udeo naturalnog sela na 41,1%. Već 1967. godine porastao je udeo novčanog iznosa na 66,0%, da bi 1972. godine činio čak 72,0% od svih prihoda domaćinstava.

Druga promena se ogleda u tome što se sa ekonomskim diferenciranjem produbljuje i *socijalno* diferenciranje. Prodor robnovanih odnosa na novoj osnovi diferencira »mala«, »srednja« i »krupna« gazdinstva, a sa njim i individualno seljaštvo (valja napomenuti da je okvir diferenciranja i dalje agrarni maksimum od 10 ha).

Polako ali приметно odvija se diferencijacija u kojoj se na jednom polu uvećavaju mala gazdinstva (ona do 1 ha ili »mešovita« koja drže seljaci-radnici), a na drugom se polu smanjuje broj krupnih gazdinstava, uz istovremeno povećavanje površina zemlje koju drže u posedu — a što znači proces okrupnjavanja gazdinstava. Sedamdesetih godina 1/10 svih gazdinstava individualnih seljaka drži preko 1/3 celokupne zemlje. U stvari, seljaci sa manjih poseda ili odlaze u grad, ili prodaju zemlju onima koji poseduju više zemlje, čime se vrši značajna socio-ekonomska diferencijacija.

Treća promena se odnosi na još veću diferencijaciju na *robne* i *naturalne* proizvođače. Podaci pokazuju da što je veće gazdinstvo, odnosno što ima više zemlje, to su veća *neto-primanja* u novcu. Primanja u novcu su 1965. godine činila oko 60,0% svih primanja gazdinstava. To praktično znači da samo veća gazdinstva ostvaruju novčana primanja, a manja ne, odnosno da su gazdinstva s posedom do 2 ha neosporno *naturalni* proizvođači.²³⁾

Veća gazdinstva imaju više novca, a to znači da ga ostvaruju od prodaje na tržištu, odnosno da su *robni* proizvođači.²⁴⁾ Naime, što je veća ostvarena tržišnost, to je veća i prodaja (ali do određene granice, zbog poreza). U stvari, time se krug diferencijacije zatvara, jer gazdinstva s više zemlje ostvaruju veća *neto-primanja* zato što više prodaju na tržištu. Na taj način oni mogu i više da kupuju zemlju, ali i da ulažu u savremenu tehniku, te da se opet javljaju na tržištu i uvećavaju novčana primanja. Istovremeno ona mogu i da unajmljuju radnu snagu, za razliku od manjih gazdinstava koja nisu *robni* proizvođači, i koji to ne mogu.

Četvrta promena ukazuje da ovakvo lice *socijalno-ekonomske* diferencijacije ima i svoje naličje. Naime, nju prati ne samo proces u kome manja gazdinstva postaju *naturalni* proizvođači, odnosno »siromašni« seljaci nasuprot »bogatim« seljacima s većim gazdinstvima, već i pojava *unajmljivanja* radne snage, koja se naziva »sezonskom radnom snagom«. U ovom periodu, zbog vanredno velikog odliva iz sela, postoji »manjak« radne snage, pogotovu u žitodrodnim i ravničkim krajevima ali i u brdsko-planinskim područjima. Kako se procenjuje, od poljoprivrede živi oko 70,0% ljudi, a u 2/3 slučajeva njihova proizvodnja jedva zadovoljava životne potrebe. Pošto teško mogu da nađu posao u vanpoljoprivrednim delatnostima, tok njihovog kretanja usmeren je tamo gde je potreba za poslom (koji oni mogu da obavljaju) veća, pa se stoga oni javljaju kao »sezonska radna snaga«.²⁵⁾

napuštanje poljoprivrede

U ovom periodu i dalje se vrši napuštanje poljoprivredne delatnosti, ali se dešavaju značajne promene u pravcu kretanja. Otežani uslovi zapošljavanja uslovljavaju kretanje velikog dela radnih snaga iz sela prema inostranstvu. Ovo je period otvaranja našeg društva prema razvijenim zemljama Evrope, pa se započeti eksodus radne snage u nepoljoprivredne delatnosti sada pomera u pravcu inostranstva. Od svih migranata u inostranstvo individualno seljaštvo čini polovinu, što znači da se razvija nova kategorija *seljaka-inostranih migranata*.

Međutim bez obzira na promenjeni pravac kretanja, ipak je napuštanje poljoprivrede i odlazak u nepoljoprivredne delatnosti bio brojčano značajan; procenjuje se da je prosečno godišnje iz poljoprivredne proizvodnje odlazilo oko 106.000 lica, a u periodu 1960—1970. godine otišlo je čak 1,420.000 lica.²⁶⁾ Kako pokazuje monografsko ispitivanje A. Mitrovića, iz sela odlazi 1/4 lica koja su zahvaćena međugeneracijskom pokretljivošću.²⁷⁾

Taj odlazak iz poljoprivrede izaziva ozbiljna pomeranja u okviru seljaštva, u njegovoj strukturi.²⁸⁾ Naime, smanjivanje individualnog seljaštva je opšte, ali je kod *najmanjih* gazdinstava došlo do uvećanja. Razlozi ovome su dvostruki: *prvo*, gazdinstva s posedom do 1 ha i ona bez zemlje nisu čisto poljoprivredna domaćinstva, već je reč o tzv. mešovitim domaćinstvima; *drugo*, ova gazdinstva su u najvećem broju slučajeva smeštena u brdsko-planinskom području, što znači da njihovi članovi ne odlaze trajno sa zemlje nego pre upražnjavaju sezonski rad (a istovremeno je u njih visok natalitet i broj mladih).

U ovome periodu se značajno uvećava kategorija *seljaka-industrijskih radnika*. Dok je u 1960. godini 1,306.000 lica živjelo na gazdinstvima i bilo zaposleno van njega, dotle je 1969. godine bilo 1,420.000 takvih osoba. Danas oni broje približno oko 1,5 milion ili 17,0% od aktivnog stanovništva, odnosno 35,5% zaposlenog osoblja. Njihov rad u preduzećima ne unapređuje poljoprivredu, jer u nju ne ulažu neka veća sredstva. To se jasno vidi iz sledećeg podatka: dok su čisto poljoprivredna domaćinstva (gazdinstva) tržišna sa +29%, a mešovita koja su pretežno poljoprivredna sa +9%, dotle pretežno nepoljoprivredna imaju negativnu tržišnost —1,3% (skoro kao i čisto nepoljoprivredna —1,7%).

Njihovo održavanje poseda otežava rad u fabrikama, jer u 69,0% seljaci-industrijski radnici rade van mesta svog boravka, od čega

23) Aleksandar Raič: »Zemljoradničke zadruge kao činilac aktuelne etape Industrijalizacije u Jugoslaviji«, *Sociologija sela*, Zagreb, XI/1973, br. 31/32.

24) Novo Vujošević, »Sukobi ciljeva i metoda agrarne politike«, *Gledišta*, Beograd, XIII/1972, br. 11.

25) Petar Marković, *nav. delo*.

26) Stipe Šuvar: »Srednji slojevi' ili 'srednje klase' u Jugoslavenskom socijalističkom društvu«, *Marksističke sveske*, Sarajevo, I/1972, br. 1/2.

27) Petar Marković: *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, 1974. (Biblioteka sociologije sela, 4)

28) A. Mitrović: »Monografska studija jednog sela Bosanske pokrajine«, *Sociologija*, Beograd, XI/1969, br. 4.

se u 43,0% slučajeva svakodnevno vraćaju kući. »Ljudi na točkovima« su nova specijalna kategorija seljaka-industrijskih radnika i mnogostruko je značajna — kako ističe C. Kostić — za dalji razvoj radništva u nas.²⁹⁾

industrijalizacija
i »civilizaciono osipanje«
seljaštva

Industrijalizacija je uzrokovala niz promena u individualnom seljaštvu, od kojih su najvažnije dve: 1. »beg« sa sela i 2. »raspadanje« patrijarhalnog sela. Industrijalizacija je u nas u kratkom vremenskom periodu dovela do takvog smanjivanja seljaštva koje je nepoznato u svetu. Kako ističu istraživači našega sela (S. Šuvar, E. Dilić, S. Livada, V. Puljiz i drugi), vrši se pravi »beg« sa sela. To naravno ima svoje različite posledice, kao što su na primer pojava tzv. staračkih domaćinstava, a s tom u vezi i pojava »svojine bez naslednika«.

Beg sa sela je (prema procenama) doveo do toga da danas na selu čak 25% — 35% gazdinstava nema *omladine*. Ta je pojava naročito izražena u ravničkim rejonima, gde je natalitet umanjen a prisutan veliki migracioni pokret; u brdsko-planinskim područjima ona je ipak nešto manje izražena. Starosna struktura seljaštva u ravničkim rejonima (Vojvodina, Slavonija i uže područje Srbije) pokazuje da je oko 30% seljaštva staro preko 50 godina, a na gazdinstvima koja nemaju omladinu živi i do 75% lica starijih od 50 godina. Tako nastaju dva složena sociološka fenomena: staračka domaćinstva — koja ne mogu da obrađuju zemlju, te fenomen »zemlje bez naslednika« — što će u narednom periodu biti najznačajniji razlog podruštvljavanju individualnog poseda.

Industrijalizacija je, po rečima R. Lukića, dovela do prave »civilizacione revolucije« na selu.³⁰⁾ Ona je dovela do toga da se naše patrijarhalno selo raspalo, a u njemu su nestale i mnoge osnovne vrednote, ili su se pak transformisale: na primer tradicionalni odnos prema zemlji i zanimanju (pozivu) je izmenjen. Ž. Đorđević empirijski utvrđuje da u skoro 1/2 slučajeva seljaci izjavljuju da bi rado prodali zemlju i otišli u grad (starija generacija seljaka je u tom pogledu nešto uzdržanija od mlađe), a u značajnom broju iskazuju i mišljenje da »seoska deca« treba da nastave školovanje nakon srednje škole, što obavezno znači i promenu zanimanja.³¹⁾

Istovremeno u istraživanju ocena ugleda pojedinih zanimanja, J. Goričar utvrđuje da ispitanici sa seoskog područja najviše vrednuju intelektualna zanimanja — lekar, ekonomista, inženjer, a sopstveno zanimanje stavljaju samo ispred zanimanja nekvalifikovanog radnika.³²⁾ Uticaj grada i gradskog života prodire na selo, i individualno seljaštvo sve više poprima u materijalnom i duhovnom vidu vrednote našega društva, što pokazuje da se i samo u njega utapa.

Način ostvarivanja socijalističke proizvodnje društva kao i promene u njemu s jedne strane, te industrijalizacija s druge strane, usmerili su glavne tokove izmena u individualnom seljaštvu. Ukalupljeno nizom društveno-ekonomskih i političkih mera u sitni posed, individualno se seljaštvo polako »odlivalo« u industriju i druge grane društvenog sektora, čineći im ljudsku osnovicu. Odliv seljaštva je kroz industrijalizaciju bio toliko brz da je danas na toj osnovi stvorena mnogomilionska industrijska armija rada.

U okviru individualnog seljaštva stvorene su mnoge kategorije koje takoreći do juče nisu ni postojale, npr. seljaci-industrijski radnici, seljaci-inostrani migranti, kooperanti, specijalizovani robni proizvođači, sezonski radnici itd., što je znak promene njihovog društvenog bića.

Sve navedeno utiče na bitnu izmenu u načinu poljoprivredne proizvodnje, koja se zbog odliva radne snage mora sve više da koristi savremenim tehničkim sredstvima rada, čime se otvara pitanje okrupnjavanja poseda zemljom, ali uz saradnje sa socijalističkim sektorom, itd.

Tradicionalno seljaštvo i selo se raspalo; po materijalnom standardu i vrednosnim orijentacijama individualno seljaštvo se približuje ostalim društvenim slojevima, što sve govori da se ova po mnogočemu specifična društvena grupa polako integriše u društvo, ali i da nestaje.

29) Popisi poljoprivrede iz 1961. i 1971. godine.

30) Cvetko Kostić: *Seljaci — Industrijski radnici*, Beograd, Rad, 1963.

31) Radomir Lukić: »Civilizaciona revolucija na selu«, *Sociologija sela*, Zagreb, IX/1971, br. 31/32.

32) Z. Đorđević: »Odnos generacije prema društvenim promenama na selu«, *Gledišta*, Beograd, XIII/1972, br. 11.

33) Jože Goričar: *Vrednovanje nekih zanimanja*, Beograd, JUS, 1965.

Vladimir Milić:

Basic Changes of Individual Farmers in Postwar Development of Yugoslav Society

Summary

Farmers experienced a great number of important changes caused by the development of socialism on one hand and changes in the established socialistic social system on the other in the postwar development of Yugoslav society. Namely, the appearance of individual farmers as a basic form of farming was connected with that aspect in the development of socialistic methods of production that was carried out by means of a series of socio-political measures such as: expropriation, sequestration, agrarian reform, nationalization. The whole social structure of jugoslav society as such was being changed by those measures; farms, representing majority of population till then, were placed within the frames of individual farming, were «compressed» within the limited farmlands relying on their own labour force.

The established social system had another influence as well causing changes in the stratum of individual farmers by means of socio-economic measures fully expressed in industrialization. That is, forces of production were generally underdeveloped and emphasis was on the progress of industry and social sector that were to be used as a «lever» in the realization of socialism. In such a perspective of development, agriculture and individual farmers were comprehended as material and human basis for creating social ownership and modern economy.

Vladimir Milić:

Основные направления изменений единоличного крестьянства в послевоенном развитии нашего общества

Резюме

В послевоенном развитии югославского общества крестьянство перетерпело многие значительные перемены, которые были обусловлены с одной стороны строительством социализма, а с другой стороны изменениями в уже постигнутой социалистической общественной системе. Иначе говоря, единоличное крестьянство, как главная форма крестьянства связано с тем аспектом осуществления социалистического образа производства, который совершается исполнением целого ряда общественно-политических мер какими являются: экспроприация, секвестр, аграрная реформа, национализация. Этими мерами изменилась в целости социальная структура югославского общества; крестьянство представляющее до того времени большинство населения, этими мерами приведено в границы единоличного крестьянства, «сбито» в ограниченные размерами земельные участки и направлено на собственную рабочую силу.

С другой стороны, общественно-экономическими мерами, которые нашли свое полное выражение в индустриализации, осуществленной социальная система тоже влияла и вносила изменения в сословие единоличного крестьянства. Иначе говоря, общая ориентация развития была на постройке промышленности и общественного сектора, которые, в условиях общего неразвития производительных сил, должны были действовать «рычагом» реализации социализма. Сельское хозяйство и единоличное крестьянство в та-

But socio-economic and socio-political measures were neither of the same nature, nor had the same influence upon farmers in the periods of ethatism and self-managing socialism. When the socialistic self-management was introduced and later developed those measures became less »compulsary« and more economic. Gradually individual farmers became commodity producers; at the same time their social status became equal to other categories of population. On the other hand, under the influence of industrialization farmers started leaving their villages, thus turning from farmers into workers. During the last 35 years the influence of all the factors caused a great number of changes among individual farmers, the most important being the »melting« of farmers as a traditional category. The former patriarchal village has thus undergone deep changes as well. ●

Translated by Biserka Cesarec

ковом видении развития были восприняты как материальная и человеческая основа осуществления общественного сектора собственности и современного хозяйства.

Но, общественно-экономические и общественно-политические меры не имели тождественный характер ни действию на крестьянство в периоде этатизма и самоуправления социализма. Введением и развитием социалистического самоуправления они становились все менее политически »принудительными«, а все более экономическими. Это привело постепенно к превращению единоличного крестьянства в производителей товара, а этим к приравниванию их него общественного положения с остальными категориями населения. С другой стороны, индустриализация беспрерывно совершала »отлив« из села и превращала крестьянство в рабочий класс. В течение последних 35 лет совместно действие этих факторов вызвало ряд перемен в единоличном крестьянстве; во всяком случае, самым значительным является то, что крестьянство »растаяло« как традиционная категория. А следственно тому, глубокие изменения пережило и бывшее патриархальное село. ●